

DE SOCIALISTISKE KVINDERS INTERNATIONALE KONFERENCE I KØBENHAVN I 1910

- netværk, valgret og velfærd

Af Anette Eklund Hansen

Konferencen blev en milepæl i de socialistiske kvinders kamp for bedre vilkår for arbejderkvindene. Et konkret resultat af mødet var vedtagelsen af den internationale arbejderkvindedag 8. marts.

I august 2010 var det 100 år siden, at den anden internationale socialistiske kvindekongference blev holdt i København. Konferencens initiativtager og præsident var den tyske socialdemokratiske politiker Clara Zetkin. Elisabeth Mac, forkvinde for Socialdemokratisk Kvindeforening i Danmark var vicepræsident. Konferencen blev holdt i Arbejdernes Forsamlingsbygning, Jagtvej 69.¹ Hvad konferencen nok er mest kendt for, er vedtagelsen af, at der fremover hvert år skulle holdes en international arbejderkvindedag. I 1921 blev det besluttet i Moskva, at dagen skulle markeres hvert år d. 8. marts og i kvindeåret 1975 vedtog FN's første verdenskongres for kvinder at udråbe 8. marts til international kvindedag.

Den første socialistiske kvindekongference var blevet holdt i Stuttgart i 1907 på initiativ af den tyske socialistiske kvindebevægelse. I konferencen i København i 1910 deltog ca. 130 delegerede fra 17 lande, heriblandt mange af datidens pionerer i den socialistiske kvindebevægelse. Konferencen blev arrangeret af de socialdemokratiske kvinder i Danmark med Elisabeth Mac og Nina Bang som hovedarrangører. Der deltog 34 kvindelige delegerede fra den danske fagbevægelse og Socialdemokratiet.

For de danske socialistiske kvinder betød konferencen, dels at de blev en del af den internationale socialistiske kvindebevægelse, dels at der i den danske arbejderbevægelse blev sat et større fokus på arbejderkvindernes situation og organiseringen af dem. Dette skete bl.a. ved, at der fra 1911 til 1917 blev holdt en international kvindedag fælles med resten af de organiserede socialistiske kvinder i verden, og at der fra Socialdemokratiets side blev sat fokus på kravet om kvindernes stemmeret, og at arbejderkvinderne skulle bruge den.²

Denne artikel vil for det første beskrive forberedelserne og afviklingen af konferencen, og den betydning den vigtige begivenhed havde for den danske arbejderkvindebevægelse. For det andet vil artiklen fokusere på diskussionerne af de punkter, der var på dagsorde-

nen og forsøgsvis sætte dem ind i national og international sammenhæng. De emner, der var på dagsordenen: skabelse af en international socialistisk kvindeorganisering, stemmeret og omsorg for moder og barn var særdeles relevante emner både for de danske og udenlandske arbejderkvinder, hvilket tydeligt afspejles i referaterne fra konferencen.

Arkivmateriale og litteratur

Materiale til belysning af den danske del af 1910 konferencens forberedelse og forløb findes først og fremmest i Socialdemokratiets arkiv og Thorvald Staunings arkiv,³ som bl.a. indeholder korrespondancer mellem Clara Zetkin og Stauning, og Stauning og Elisabeth Mac, samt resolutioner, regnskaber m.m. Derudover kan konferencen følges i fagforeningsprotokoller, fagblade og Socialdemokraten. Fremhæves skal også en scrapbog i Socialdemokratiets arkiv med avisudklip både fra kvindekongressen, den socialistiske kongres og de arrangementer og møder, der blev afholdt samtidig, fordi de internationale gæster var i byen.

De internationale kilder til konferencen, dvs. invitationer, beretninger, resolutioner og referater er samlet og findes på Frederic Ebert Stiftungs hjemmeside.⁴ Derudover er den internationale socialistiske kvindebevægelses talerør *Die Gleichheit*, som Clara Zetkin var redaktør af, en vigtig kilde til den internationale socialistiske kvindebevægelses historie.⁵

I dansk sammenhæng er der kun skrevet én artikel, som primært beskæftiger sig med konferencen og de første 8. marts agitationsdage i Danmark og i Tyskland. Det er Christl Wickerts: *Kvinder, Valgret og fred*.⁶ Artiklen beskriver i hovedtræk konferencens forløb og resultater og har korte biografier over nogle af de fremtrædende danske socialdemokratiske kvinder. Ulla Wikander har i sin bog *Feminism, Familj och medborgerskab* med undertitlen *Debatter på internationella kongresser om natarbetsförbud för kvinnor 1889-1919* behandlet de to kvindekongresser i 1907 og 1910. Bogen er en imponerende gennemgang

ikke kun af debatterne om natarbetsforbuddet på konferencerne, men også af de væsentligste debattemer blandt socialistiske og borgerlige kvinder på den internationale scene i perioden, samt interaktionen imellem aktørerne og konferencerne.⁷ Der er de seneste år udgivet flere tyske antologier om Clara Zetkin, hendes politiske ideer og virke. Flere artikler beskriver også hendes engagement i den internationale socialistiske kvindebevægelse. Forfatterne inddrager ikke det danske materiale, formodentlig pga. sproget, men bygger på de tyske kilder. En enkelt artikel skal her fremhæves, nemlig Gisela Notz: *Clara Zetkin und die internationale sozialistische Frauenbewegung*, hvori hun fokuserer på Clara Zetkins engagement og førende stilling i den internationale kvindebevægelse, herunder også de internationale socialistiske kvindekongresser.⁸

Portræt af den danske kvindelige arbejderbevægelse omkring 1910

I forbindelse med konferencen 1910 blev der udgivet en beretning om arbejderkvindebevægelsens situation i de enkelte lande. Beretningerne understøttede et af formålene med afholdelse af konferencen, som var at øge viden om og samarbejdet mellem de enkelte landes arbejderkvindebevægelser. Elisabeth Mac havde skrevet beretningen om den danske arbejderkvindebevægelse. Hun kom her ind på både den faglige og politiske organisation og omtalte den nyligt vundne kommunale valgret, samt arbejdet for at opnå politisk valgret (til Rigsdagen) for kvinderne.⁹

I 1910 var ca. 13.600 kvindelige arbejdere organiseret i den danske fagbevægelse.¹⁰ Det svarede til ca. 11% af alle fagligt organiserede arbejdere.¹¹ Kvinderne var enten organiserede i kvindelige fagforeninger, som f.eks. De kvindelige Herreskræddere, der indgik i forbund med mandlige fagforeninger. Andre fagforeninger var rene kvindeforeninger, som Kvindeligt Arbejderforbund og Københavns Tjenestepigeforening, og endeligt var mange kvinder som f.eks. arbejdede i nærings- eller

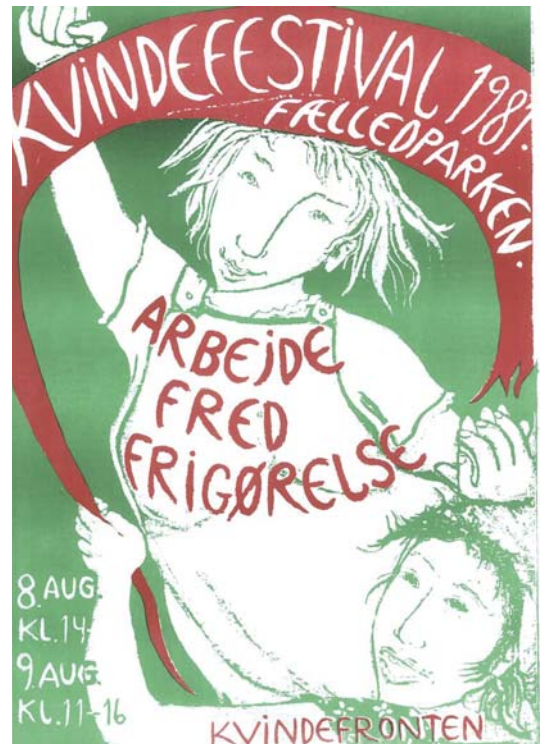
Ligeløn blev indskrevet i HK's overenskomst i 1963, men trådte først i kraft i praksis to år senere.

Kvindeligt Arbejderforbunds plakat fra 1972 fandt genklang hos samtidens kvinder. Den blev genbrugt med farver til jubilæet i 1976. (W.M.)

En konflikt i 1976 på Den kgl. Porcelænsfabrik fik stor opmærksomhed og sympati fra offentligheden. Bedst kendt blev "plattepigernes" håndmalede paptallerkener. I virkeligheden var det en lavtlønskamp for en langt større gruppe ansatte.

Traditionen fra 1970'erne med kvindefestival i Fælledparken blev i 1981 fortsat af Kvindefronten, som alene stod for hele arrangementet.

Det var ikke tilfældigt, at en kran blev motivet i 1976. Kvinder var begyndt at dukke op i traditionelle mandefag, bl.a. som kranførere på B&W.

Med bistandsloven i 1976 samledes alle sociale love under ét. Kvindefronten indbød til et møde om lovens betydning for kvinder.

En 8 ugers konflikt i 1985 handlede om en teknologiaftale for den mandlige og den kvindelige fagforening for bryggeriarbejdere i København.

Landsorganisationen i Danmark stod i 1986 bag den landsdækkende udstillings- og agitationsvirksomhed "LO står bag dig".

beklædningsindustrien organiserede i samme fagforening som mændene. De kvindelige fagforeninger stillede ligesom de mandlige krav om bedre arbejdsforhold, mere i løn og kortere arbejdstid. De krævede hjemmearbejdet indskrænket og lagt ind under fabriksloven, fordi udbytningen af de hjemmearbejdende syersker var ekstra grov. Tjenestepigeforeningen krævede mere i løn, ordentlig kost og logi, fastlagt fritid og betaling af overarbejde. Forbedringer, der også tog hensyn til arbejdende mødre og gravide, blev jævnlige debatteret i de første årtier af det 20. århundrede i forbindelse med ændringer af Fabriksloven i 1901 og 1913.

De fleste kvindelige fagforeninger relaterede sig til Socialdemokratiet og deltog f.eks. i 1. maj-møder med paroler, faner og taler. Socialdemokratiet havde siden reorganiseringen i 1878 optaget kvinder som medlemmer.¹² Mange af de aktive kvinder i fagforeningsbestyrelserne tog også del i kampen for valgret. Allerede i 1890 havde en række kvindefagforeninger sammen med andre kvindeforeninger dannet De samlede Kvindeforeninger, der arbejdede for valgret til kvinder. Efter foreningens opløsning indgik de faglige kvinder i Danske Kvinders Valgretsforbund, stiftet i 1898, sammen med borgerlige kvindeforeninger. De fagligt aktive kvinder engagerede sig i både faglige og politiske problemstillinger og samarbejdede med de borgerlige kvindeforeninger i valgretsspørgsmålet.

På II. Internationales kongres i Stuttgart i 1907 blev det besluttet, at socialdemokratierne i de forskellige lande skulle arbejde for almindelig valgret til kvinderne, og at dette arbejde ikke skulle foregå sammen med de borgerlige kvinder, da disse kæmpede for privilegeret valgret, hvilket betød at meget få arbejderv kvinder ville få gavn af stemmeretten. De socialdemokratiske kvinder trak sig derfor ud af samarbejdet i Danske Kvinders Valgretsforbund og stiftede Socialdemokratisk Kvindevalgretsforening¹³ i 1907. Det blev ikke vel modtaget af Socialdemokratiet. Hele problemstillingen om kvinders valgret, kvinders medlemskab af Socialdemokratiet og kvindernes

evt. organisering i selvstændige foreninger blev behandlet på Socialdemokratiets kongres i 1908. Problemstillingen var yderligere aktualiseret af, at kvinderne havde fået kommunal valgret i 1908, og det gjorde spørgsmålet om kvindernes tilslutning til partiet påtrængende. Kongressen vedtog, at "der iblandt Arbejderkvinderne ikke er Plads for en særlig Kvindebevægelse eller et separat Kvindeparti", men for at lette kvindernes adgang til partiet, blev kontingentet sat til halvdelen af det mænd betalte.

De socialdemokratiske kvinder trodsede al ligevel partiledelsen og stiftede Socialdemokratisk Kvindeforening d. 2. november 1908. Foreningens formål var at virke for socialistisk oplysning blandt kvinder, udnyttelsen af den kommunale valgret og opnåelse af den politiske valgret. Foreningen optog fortrinsvis kvinder, der var medlemmer af en socialdemokratisk vælgerforening. Foreningen søgte optagelse i Socialdemokratiet, men blev afvist med henvisning til beslutningen på 1908 kongressen. Selv om foreningens formand, Elisabeth Mac i et brev til partiforeningerne understregede, at Socialdemokratisk Kvindeforening ikke var en politisk forening, men en oplysningsforening, ændrede det ikke på partiledelsens holdning.¹⁴ Ikke desto mindre fik Socialdemokratisk Kvindeforening og særligt formanden Elisabeth Mac en fremtrædende rolle i planlægningen og afviklingen af den 2. Internationale kvindekongference i København.

Forberedelserne til kvindekongferencen i København

Den første internationale kvindekongference blev holdt i Stuttgart d. 17. og 19. august i 1907 i forbindelse med, at II. Internationale for første gang holdt kongres i Tyskland. Initiativet til konferencen blev taget af de tyske socialistiske kvinder. Formålet var at etablere en international organisering og et netværk af de nationale arbejderbevægelser socialistiske kvinder, således at de kunne udveksle viden om udviklingen i deres respektive lande og

skabe en fælles holdning til de krav og problemstillinger, de socialistiske kvinder stod over for. På denne måde kunne arbejderkvinderne i højere grad inddrages i den socialistiske bevægelse og være med til sammen med mændene at styrke arbejderbevægelsens kamp for socialismen.¹⁵ I konferencen deltog 58 kvinder fra 15 lande. På konferencen blev det bl.a. besluttet at oprette et fælles sekretariat for den internationale socialistiske kvindebevægelse. Clara Zetkin blev valgt som sekretær, og de tyske kvinders blad *Die Gleichheit* blev talerør for den internationale bevægelse. Det blev besluttet, at næste konference skulle holdes i forbindelse med II. Internationales næste kongres i København.

Det danske Socialdemokrati var sammen med de socialdemokratiske kvinder de organisatoriske værter for den 2. internationale kvindekongference, men det var Clara Zetkin, der som sekretær for Det internationale Kvindesekretariat, stod for planlægningen af indholdet af konferencen i 1910. Clara Zetkin og forretningsfører Thorvald Stauning korresponderede i et halvt år om den overordnede planlægning af konferencen, og Stauning var kontaktperson i forhold til lokalkomiteen, der stod for den praktiske planlægning i København. Nedenstående fremstilling relaterer sig tæt til korrespondancen, fordi det giver et godt indblik i, hvad de to hver især lagde vægt på omkring indhold og forløb af konferencen.

D. 19. januar 1910 forespurgte Clara Zetkin Stauning om hans og de socialistiske kvinders holdning til afholdelse af en international kvindekongference før den store socialistiske kongres i august i København. Hun var som international sekretær blevet opfordret til at indkalde til en kvindekongference af "de kvindelige meningsfæller" fra de lande, som var repræsenterede i den socialistiske kvindebevægelse.¹⁶ Formålet med konferencen skulle være at videreføre samarbejdet mellem de socialistiske kvinder i de tilknyttede lande.

Stauning svarede d. 22. januar, at det efter hans mening var en god ide at afholde en kvindekongference, idet den "agitatorisk kan bidrage til Rejsning af Arbejderkvinderne saa-

vel fagligt som politisk". De danske kvinder havde fået kommunal stemmeret i 1908, og Socialdemokratiet arbejdede for almindelig politisk stemmeret til kvinderne. Stauning ville tage kontakt både til Elisabeth Jørgensen (senere Elisabeth Mac) og de faglige kvinders organisationer for den videre planlægning. Han uddybede derefter sit synspunkt omkring politiske kvindeorganisationer:

"Politiske kvindeorganisationer har vi ikke, idet vi har hævdet det Standpunkt, at der kun bør være én Arbejderbevægelse, og at Kvinderne har deres Plads i de bestaaende socialdemokratiske Organisationer. Dette er ogsaa gennemført, men det forhindrer ikke, at disse Foreninger ogsaa kunne medvirke ved Afholdelsen af den paa-tænkte Konference. Den Kvindeforening for hvilken Frk. Elisabeth Jørgensen er Formand, er ikke at betragte som en Partiorganisation, men nærmest som en Oplysningsforening der virker i Tilslutning til Partiet, men med den forestaaende Konference kan den selvfølgelig meget godt tage del i Virksomheden".

Altså trods alt en anerkendelse af kvindeforeningens eksistens, men heller ikke mere. Stauning udbad sig derfor flere oplysninger om konferencen.

Clara Zetkin vendte tilbage med tid og dagsorden for konferencen d. 9. maj. Hun ønskede konferencen afholdt d. 26. og 27. august, altså før den store internationale kongres, der startede d. 28. august. Derved kunne kvindekongferencen indbringe forslag til kongressen. Clara Zetkin forelagde dernæst en foreløbig dagsorden, som stort set var identisk med dagsordenen fra den første konference i 1907: 1. Tilvejebringelse af et fast samarbejde mellem de organiserede kvindelige partifæller i de forskellige lande. 2. Praktiske midler til indførelse af den almindelig Kvindevalgret. 3. Samfundets omsorg for mor og barn. Begrundelsen for dagsordenen var, at disse emner havde betydning for kvinder i alle lande, og fordi erfaringsudvekslingen mellem de kvindelige partifæller i medlemslandene ville kunne bringe det praktiske arbejde videre i sam-

me retning. Dagsordenen var godkendt af de øvrige landes socialistiske kvinder, og Clara Zetkin bad også om de danske kvinders tilkendegivelser.

Siden sidste kongres i 1907 havde Clara Zetkin arbejdet hårdt for at skabe og fastholde kontakt til de forskellige landes socialistiske kvinder,¹⁷ derfor prioriteredes sammentømringen af det internationale netværksarbejde højt. Kampen for stemmeret og arbejderbeskyttelse af den erhvervsaktive mor og barn var stadig vigtige emner på arbejderkvindernes nationale og internationale dagsorden.

Clara Zetkin bad endvidere om en fremstilling af de danske arbejderkvinders forhold og de nyeste oplysninger om stemmeretskampen, ligesom hun sendte en beretning om de tyske arbejderkvinders forhold med til orientering.

Stauning svarede tilbage d. 25. maj, at han nu havde skaffet lokaler de ønskede dage i Arbejdernes Forsamlingsbygning, Jagtvej 69. Han havde konfereret med "den socialdemokratiske Kvindeagitationsforenings Formand Elisabeth Jørgensen, nu Fru Mac og havde aftalt møde med de faglige kvinder om forberedelserne til konferencen." Ud over en række praktiske spørgsmål, herunder økonomi ville Stauning også gerne vide om konferencen var indkaldt på de tyske kvinders initiativ alene. Desuden ville de danske kvinder gerne have et møde den ene aften med nogle af de fremmede gæster som talere.

Den 4. juni sendte Clara Zetkin en invitation på tysk, som hun bad Stauning om at få oversat og sendt ud til de danske socialistiske kvinder. Clara Zetkin understregede endvidere, at det var alle de tilsluttede lande, der stod bagved konferencen, og ikke kun de tyske kvinder. Det økonomiske ansvar blev fordelt mellem sekretariatet og de danske arrangører. Med hensyn til tolkning ville Clara Zetkin og den italienske delegerede Angelika Balabanoff kunne oversætte fra tysk, engelsk og fransk, mens det ville være nødvendigt med en dansk tolk til at oversætte for de skandinaviske talende delegerede.

Tiden for konferencen nærmede sig, og der var flere breve mellem Stauning og Clara Zet-

kin. Det var stadig Stauning, der stod for den direkte kontakt mellem arrangørgruppen og Clara Zetkin. Ud over Elisabeth Mac bestod arrangørgruppen af Nina Bang.¹⁸ I forbindelse med reservation og indkvartering af de delegerede på diverse hoteller, fik Clara Zetkin direkte kontakt med Elisabeth Mac, som boede i Egilsgade 42 på Vesterbro, samt en oplysning om at hotelværelserne kostede 2,50 kr. pr. nat inklusiv morgenmad. Stauning meddelte, at de danske arrangører havde besluttet, at der skulle holdes et kvindemøde d. 26. august (i Grundtvigs Hus i Studiestræde) og en festmiddag, som de danske arbejderkvindeorganisationer og de politiske organisationer indbød til. Clara Zetkin efterlyste en beretning om de danske arbejderkvinders organisation og forhold samt oplysninger om, hvordan lovgivningen var for erhvervsarbejdende kvinder under barsel. Sidste brev er dateret 5. august, hvor de resterende praktiske opgaver blev aftalt.

Det danske lokaludvalgs forberedelser

D. 25. juni havde Elisabeth Mac indkaldt til et møde med repræsentanter fra de kvindelige fagforeninger om forberedelse af konferencen.¹⁹ Her blev konferencens dagsorden præsenteret²⁰ samt blandt deltagerne valgt et udvalg, der skulle stå for forberedelserne. Men der kunne ikke tages de store beslutninger på mødet, fordi der ikke var et tilstrækkeligt antal fagforeninger repræsenteret, og fordi de fremmødte repræsentanter ikke havde fuldmagt til at beslutte noget. At mødet var lidt rodet fremgår af Kvindeligt Arbejderforbunds protokol, hvor mødet blev refereret på et bestyrelsesmøde d. 1. juli uden den store entusiasme:

"Forretningsføreren gav Meddelelse om de Møder, der var afholdt blandt Kvindeorganisationerne angående den internationale socialistiske Kvindekongres. Disse Møder, der var uheldigt arrangerede, idet Indbyderne ikke havde nogen Plan over, hvad der skulle foretages, kun var vist Hovedsagen, at de store Kvindeorganisationer kom til at bære Udgifterne og de mindre kom til

Fem pionerer i den socialdemokratiske kvindebevægelse, som alle spillede en aktiv rolle på kvindekongressen i 1910: 1. rk fra v. Camilla Nielsen (1856-1932), Henriette Crone (1874-1933), Nina Bang (1866-1928), 2. rk fra v. Elisabeth Mac (1886-1919), Marie Christensen (1871-1945). Foto: Arbejdermuseet & ABA.

at være de repræsenterede. Der skulle nu afholdes et senere Møde, hvor den endelige Plan skulle foreligge til drøftelse og godkendelse.”²¹

For at rette op på de manglende beslutninger sendte udvalget d. 4. juli et brev til fagforeninger med kvindelige medlemmer i København med opfordring dels til at få godkendt deltagelse i konferencen og dels til at sende en repræsentant til et fællesmøde i Rømersgade d. 26. juli. I brevet blev det fremhævet, “at Konferencen vil faa stor Betydning som agitatorisk Middel til Rejsning af Arbejderkvindene, som Middel til at knytte den internationale Forbindelse og til at skabe Forståelse af Arbejderkvindernes Stilling og Kaar”.

Interessen for at blive en del af det internationale socialistiske kvindearbejde var også til stede hos de danske arbejderkvinder.

For at forebygge misforståelser redegjorde brevet for, at de deltagende kvindeforeninger kun skulle yde et mindre beløb til afholdelse af en festmiddag for konferencens deltagere. Selve konferencens økonomi stod Socialdemokratisk forbund og Det internationale Sekretariat for.

Stauning skrev d. 7. juli et lignende brev til de socialdemokratiske partiforeninger i København og Frederiksberg, hvor han bl.a. anførte:

“Jeg anser det imidlertid for en selvfølge, at ikke

alene de nævnte Foreninger deltager i Konferencen, men at der ogsaa sendes kvindelige Repræsentanter fra de socialdemokratiske Foreninger i København og Frederiksberg.”

Han argumenterede videre, at konferencens emner har betydning for partiet, og “at den vil have en agitatorisk Virkning, der ikke maa overses, ligesom den utvivlsomt bliver af Interesse og Værdi for deltagerne”. De overtalende forsikringer skal betragtes i lyset af, at det kun var to år siden, at Socialdemokratiets kongres utvetydigt havde taget afstand fra selvstændige socialistiske kvindeforeninger ud over fagforeninger i kvindefag og politiske arrangementer for kvinder. Stauning sluttede af med, at deltagelse ikke ville betyde udgifter for partiforeningerne, da Socialdemokratiet ville betale udgifterne, fordi konferencen blev betragtet som en del af den internationale kongres.

På fællesmødet d. 26. juli, som både Elisabeth Mac og Stauning underskrev invitationen til, blev reglerne for repræsentation og økonomi aftalt. De socialdemokratiske foreninger kunne sende en delegeret og fagforeningerne delegerede i forhold til deres antal af kvindelige medlemmer. Herefter udpegede de respektive bestyrelser delegerede til konferencen i løbet af juli og august, som f.eks. Tjenstepigeforeningen.²²

Hos De kvindelige trykkeriarbejdere satte konferencen også gang i et fagligt arbejde. På en ekstraordinær generalforsamling d. 15. august blev kvindekongressen diskuteret, og der blev valgt delegerede til konferencen. Ifølge referatet ville formanden Henriette Crone meget gerne fremlægge en resolution på konferencen om et meget centralt emne for de kvindelige trykkeriarbejdere: Forbud mod kvinders natarbejde, som de var imod, fordi

“det er ensbetydende med vort Fags Ruin, og det er indlysende, at vi må kæmpe imod af al Magt. Det er nedværdigende for os Kvinder, at der laves Forbud for os, naar det ikke samtidig gælder for Mænd”.

Kvinderne ville miste et vellønnet arbejde og formodentligt blive fyret og erstattet med mænd.²³ De kvindelige trykkeriarbejdere gik ind for et forbud, der gjaldt både mænd og kvinder, således at kønnene blev stillet lige. Forbud mod kvinders natarbejde var blevet debatteret siden 1900 i forbindelse med revisionen af Fabrikloven, og debatten var aktualiseret i 1909, hvor Fabrikloven igen skulle revideres. De kvindelige Trykkeriarbejdere samarbejdede med Kvindeligt Arbejderforbund og Dansk Kvindesamfund imod vedtagelse af en sådan særlovgivning for kvinder.²⁴

Henriette Crone havde udarbejdet en resolution, som hun ønskede fremlagt under konferencens punkt 4 “Omsorg for mor og barn”. Problemet var, at konferencensprogene var: engelsk, fransk og tysk, hvilke sprog hun ikke følte sig kompetent til at diskutere resolutionen på. Hun havde henvendt sig til Nina Bang om at forelægge resolutionen, men hun havde afvist, da både hun og Socialdemokratiet gik ind for et forbud mod kvinders natarbejde. I denne sag havde de danske socialdemokratiske kvinder forskellige opfattelser. Problemstillingen var kun relevant for et mindre antal kvindelige industriarbejdere, men disse kvinder frygtede at miste deres fag og arbejde.

Generalforsamlingen besluttede ikke at fremsætte resolutionen, da der ikke ville være nogen til at tale for den, så den ville blive forkastet. Resolutionen blev dog fremsat alligevel, da dansk kom til at erstatte fransk som konferencensprog.

Konferencen var en stor begivenhed for de danske arbejderkvinder. Her var en mulighed for både at fortælle, om hvor langt de danske arbejderkvinder var nået i kampen for bedre vilkår og for at blive en del af den internationale socialistiske kvindebevægelse. Derfor blev konferencen omtalt både i fagpressen og i Socialdemokraten.²⁵

Elisabeth Mac brugte en artikel d. 18. august i *Socialdemokraten* til at præsentere konferencen og nogle af de mest kendte deltagere fra den internationale socialistiske kvindebevægelse samt nogle af resolutionsforslagene. Indledningsvis omtaltes den første kvindekongres

ference i Stuttgart, hvor de danske arbejderkvinder ikke var repræsenterede. Dernæst fremhævede hun, hvordan det var konferencens opgave at finde en måde at samarbejde på mellem arbejderkvinderne i hele verden for at give større styrke og bedre fodslag i arbejdet for forbedring af arbejderkvindernes forhold. Hun refererede Clara Zetkin for at fortælle om, hvordan den tyske partiledelse i begyndelsen så med mistænksomme øjne på særlige kvindekongresser, fordi den frygtede, at det ville blive en stat i staten, men nu anerkendte alle deres nytte og store agitatoriske betydning. Dette kan næsten kun have været et hint til den danske partiledelse. Og i samme retning gælder en længere redegørelse for de resolutioner, som de svenske socialdemokratiske kvindeklubber havde sendt ind, der bl.a. krævede en mere energisk agitation blandt arbejderkvinderne om socialismen og arbejderbevægelsen, at alle socialistiske og faglige kvindeforeninger havde ret til økonomisk støtte fra partiet til foreningerne og deres kvindeblade, og at de socialdemokratiske kvindebevægelser regelmæssigt skulle indsende beretninger om arbejderkvindernes forhold i de respektive lande. Afslutningsvis opfordrede Elisabeth Mac partifæller og kvinder fra fagforeningerne til at møde op på tilhørerpladserne til konferencen og til at deltage i det store offentlige møde i Grundtvigs Hus d. 26. august, hvor en række af de mest kendte udenlandske socialistiske kvinder skulle tale.

Den russiske socialist og arbejderforkæmper Alexandra Kollontaj beskrev i sine erindringer sine oplevelser i Danmark som delegeret til kvindekongressen.²⁶ Dagen før konferencen blev der holdt et formøde i forsamlingsbygningen på Jagtvej for de delegerede. Kollontaj beskrev mødet således:

“Ved indgangen modtages vi af fru Mac. Salen er dæmpet oplyst. Ved det lange bord sidder omkring 40 delegerede fra de skandinaviske lande, danskere og svenskere. De fleste er ikke længere helt unge, arbejdersker, karakteristiske nordiske typer”.

Flere sager skulle klares af inden konferencen, heriblandt De kvindelige trykkeriarbejderes resolution, som fik følgende opsang af Clara Zetkin

“De (svenskerne og danskerne) protesterer mod, at der ad lovgivningens vej bliver nedlagt forbud mod, at kvinderne arbejder om natten... Der kan De se, de er helt og holdent i kløerne på kvindesagskvinderne. En oprørende forblindelse! Borgerlig ideologi! Vi har et alvorligt arbejde foran os. Jeg vil bede dem alle om at forberede Dem grundigt til dette...”

Kollontaj blev herefter præsenteret for forslagsstilleren Henriette Crone, som blev beskrevet som “en høj velklædt ung kvinde. Hun har kloge øjne, og der er noget beslutsomt, roligt og ligeværdigt i hendes træk, stemme og holdning.”

Mødet gik i gang, men danskerne og svenskerne fastholdt, at de ønskede at fremsætte den omdiskuterede resolution. Dagen efter kommenterede en tysk socialists kone dette til Kollontaj:

“Er De klar over, at danskerne og svenskerne på trods af debatterne i går har besluttet at forelægge deres protestresolution mod arbejderbeskyttelseslovene... Det er oprørende. Efter dette burde der ikke længere være plads til dem i denne sal.”

Der kunne altså allerede inden konferencen konstateres en betydelig uenighed om natarbejdsforbuddet mellem de delegerede fra de forskellige lande. Resolutionen kom også til at vække megen furor under konferencen.

Åbningen af den 2. internationale socialistiske kvindekongference i København 1910

Kongressen åbnede fredag d. 26. august kl. 9 i Folkets Hus på Jagtvej 69.²⁷ På baggrund af referater fra kongressen skal her gives en beskrivelse af den velkomst, der mødte de ca. 130 delegerede²⁸ fra 17 lande, da de trådte ind

i festsalen. Nina Bang, der skrev for Socialdemokraten, beskrev rummet således:

“Salen er festligt smykket med internationale Bannere og Vimpler, Flag- og Blomsterdekorationer. Kongresbordene, der er opstillet i Hesteskoform, er prydet med et rigt Udvalg af prægtige røde Roser. Udfør hver af de 130 Deltageres Plads er stillet friske, farvestraalende Blomster – den første Velkomsthilsen fra de danske Kvinder til deres fremmede Kønsfæller.”

Politikens (mandlige) reporter bemærkede, at lokalet, hvor kvinderne samledes var fyldt af blomsterduft til forskel fra sømændenes kongres, hvor der havde været tykt af røg fra shagpiber. Desuden var der stukket en rød rose ned i hver af de sorte dokumentmapper, som lå ved hver plads. Avisen Vort Lands reporter bemærkede også den rene luft i forhold til tobaksarbejdernes kongres, som han lige havde besøgt. Han nævnedes det hvide banner i salens baggrund med påskriften “Kvindens frigørelse sker ved Socialismen” og de kvindelige fagforeningers faner, der prydede væggene, bl.a. De kvindelige Trykkeriarbejders fane med påskriften: “Frem til Kamp for Kvindens ret” og De kvindelige Bryggeriarbejders med påskriften: “Fremad kvinder for lige Ret”. Ud over de delegerede var salen tæt pakket med tilhørere fra fagforeningerne på balkonen og på gulvet.

Formanden for den danske komite Elisabeth Mac bød velkommen og Gutenbergkoret sang A.C. Meyers til lejligheden skrevne kantate: “Vær velkommen kvinder” på melodien “Snart er natten svunden”. Derefter fik Clara Zetkin ordet. Hun startede med at glædes over, at konferencen talte dobbelt så mange medlemslande som den første konference i Stuttgart, og at der var et stort antal deltagere. Hun påpegede, at konferencen ville være med til at styrke den internationale sammenslutning og bidrage til målet med opbygningen af et socialistisk samfund, først da ville kvinderne få de økonomiske og materielle muligheder for at blive fuldt udviklede kvinder og mennesker: “Vi trænger langt mere end mændene til

at blive befriede, men vi må gå fremad skridt for skridt i praktisk retning ved deres side.”²⁹ Herefter holdt Elisabeth Mac en velkomsttale, hvor hun udtrykte de danske kvinders glæde ved at byde de udenlandske gæster velkommen:

“Vi har glædet os til samværet med Dem, til at se Dem og tale med Dem, se de navne vi kendte så godt, realiseret til virkelige levende mennesker...”

Konferencens deltagere var den internationale og danske socialistiske kvindebevægelses top. I Socialdemokratiets arkiv over kvindekongressen ligger lister over både udenlandske og indenlandske deltagere. Listerne opgiver henholdsvis 65 udenlandske delegerede fra 13 lande plus 36 delegerede fra Danmark. Når man læser både avisreferater og referatet i *Die Gleichheit* fremgår det, at der var ca. 130 deltagere fra 17 lande.³⁰ Det er også dette tal Nina Bang nævner. Og som arrangør må hun være et troværdigt vidne. Et andet avisreferat nævner, at der i sidste øjeblik er kommet tilmeldinger fra flere lande og delegerede til konferencen, så ca. 130 delegerede fra 17 lande er nok tilnærmelsesvis det rigtige tal. Derudover var der et stort antal tilhørere af menige organiserede arbejderkvinder, som blev indbudt som tilhørere mod forevisning af medlemsbevis til deres fagforening eller parti-forening.³¹

Konferencen begynder

Den trykte beretning med beretninger fra de enkelte lande lå klar til deltagerne.³² Det er lidt uklart i referaterne, hvorvidt repræsentanter fra de enkelte lande lavede en kort præsentation eller Clara Zetkin sammenfattede udviklingen i sin indledende tale.

Efter velkomsttallerne og beretningen valgtes Clara Zetkin til præsident, Elisabeth Mac til vicepræsident for konferencen og Dora Montefiora fra London og Adelheid Popp fra Wien til sekretærer. Nina Bang oversatte fra tysk til dansk. Som nævnt var det meningen,

Kvindernes Kongres.

**Foran Forsamlingsbygningen paa
Jagtvejen.**

(I Ovalen til venstre Mis Kollonsay
fra St. Petersborg, i Forgrunden Fru
Mac, paa Trappen: engelske og tyske
Delegerede.)

Nogle af deltagerne fra kvindekongressen fotograferet på trappen til Folkets Hus på Jagtvej 69, hvor kongressen foregik. Affotograferet avisfoto. Foto: Arbejdermuseet & ABA.

at konferencensprogene skulle have været engelsk, tysk og fransk, men da ingen fransktalende dukkede op, blev det erstattet med dansk, hvilket betød, at de skandinaviske delegerede også kunne forstå, hvad der blev sagt. Tre-sprogethed var et af konferencens problemer, som nævnes i en del referater. Det tog lang tid at oversætte diskussionerne og undertiden gav det misforståelser, når det blev uklart hvad f.eks. afstemningstemaerne var.

Resten af formiddagen blev brugt til diskussion af den foreløbige dagsorden samt vedtagelse af nogle resolutioner. Clara Zetkin talte varmt for en støtteerklæring til de finske socialisters frihedskamp mod truslerne fra det russiske zardømme. Finland havde i 1906 indført et etkammersystem med almindelig valgret til både mænd og kvinder. Finland var dermed det store forbillede for de europæiske socialister og særligt blandt de socialistiske kvinder, som havde det samme krav om almindelig politisk valgret til begge køn.³³ Den anden resolution var stillet af de tyske, østrigske og engelske delegerede. Den tilsluttede sig de tidligere vedtagne resolutioner om kamp mod krig og fremhævede særligt vigtigheden af de socialistiske kvinders deltagelse i samfundslivet og kamp for sikring af freden og udbredelsen af de socialistiske mål.³⁴

Dagsordenen for konferencen var som annonceret:

1. Konferencens Konstituering
 2. Videre Udvikling af Forbindelserne mellem de organiserede kvindelige Partifæller i de enkelte Lande
 3. Midler og Veje for det praktiske Arbejde til Erobring af den almindelige Valgret
 4. Samfundets Forsorg for Moder og Barn
- Dog også tilføjet et punkt 5: Forskelligt
- Clara Zetkin havde i de forløbne år efter 1907 konferencen forestået sekretariatsvirksomheden med *Die Gleichheit* som talerør for den socialistiske kvindebevægelse.³⁵ Der var indkommet flere resolutioner til punkt 2,³⁶ og ifølge især referatet fra den tyske socialdemokratiske avis *Vorwärts* var der en længere debat om, hvordan de socialistiske kvinder kun-

ne styrke den internationale kvindebevægelse til fælles fremskridt også for de nationale bevægelser.³⁷ Fra Holland kom et forslag om at oprette et internationalt kvindeblad, der både skulle bringe beretninger om de nationale kvindebevægelseres virksomhed og også diskutere mere principielle spørgsmål, der dukkede op omkring arbejderkvinders situation og arbejdsforhold og betydningen for den socialistiske bevægelse. En af begrundelserne, som fik støtte fra andre talere var, at de nationale arbejderaviser sjældent bragte omtale og artikler, som handlede om arbejderkvindernes forhold og problemer. Det var derfor vanskeligt at bruge aviserne som agitation over for arbejderkvinder om tilslutning til den socialistiske bevægelse. En repræsentant fra den tyske delegation mente, at de nationale aviser havde pligt til at skrive om arbejderkvindernes forhold også. Konklusionen på diskussionen blev, at *Die Gleichheit* stadig var fællesorgan for de socialistiske kvinder, og alle opfordredes til at sende beretninger og artikler fra de nationale kvindebevægelser.

Og således sluttede første dag på konferencen.

Midler og Veje for det praktiske Arbejde til Erobring af den almindelige Valgret

Tredje punkt på dagsordenen om almindelig valgret, som Clara Zetkin i *Die Gleichheit* betegnede som konferencens vigtigste, rejste ligesom på konferencen i 1907 en stor debat. Skillelinjen var som tidligere mellem kravet om almindelig lige valgret til alle mænd og kvinder eller indskrænket/privilegeret valgret, der så senere skulle udvikle sig til almindelig valgret. Målet var det samme, men vejen forskellig. Valget af standpunkt havde også som konsekvens, om der skulle være et samarbejde med den borgerlige kvindebevægelse, der i første omgang gik ind for gennemførelse af den privilegerede valgret. Clara Zetkin og de tyske kvinder havde indgivet en resolution, som argumenterede for den almindelige kvindevalgret, som målet for kvindernes politiske

frigørelse og ligestilling. I resolutionen formuleret således:

“Den socialistiske Kvindebevægelse i alle Lande tilbageviser den indskrænkede Kvindevalgret som en Forfalskning og som en Forhaanelse af Princippet for Kvindens politiske Ligeberettigelse. Den kæmper for det eneste kraftige og konkrete Udtryk for dette Princip, nemlig for den almindelige Valgret for Kvinder, givet alle myndige og hverken knyttet til Besiddelse, Skatteydelse eller Dannelsesstrin eller andre Betingelser, som udelukker Medlemmerne af det arbejdende Folk fra at nyde denne Ret. Den fører ikke sin Kamp i Forbund med de borgerlige Kvindesagskvinder, men i Forbund med de socialistiske Partier, som kæmper for Kvindernes Valg, som en af de teoretisk og praktisk vigtigste Fordringer til Valgrettens fuldstændige Demokratisering.”³⁸

Heroverfor argumenterede bl.a. de engelske delegerede Mary Murby, Frk. Dutcher og Frk. Phillips, som repræsenterede “Independent Labour Party” ILP (Det uafhængige Arbejderparti) og The Fabian Society, at det ikke kunne lade sig gøre at gennemføre den almindelige kvindevalgret i England på én gang, men at den privilegerede valgret, som en overgang til almindelig kvindevalgret var en praktisk måde at få kravet igennem på. De henviste blandt andet til at de norske kvinder, som i 1901 havde fået privilegeret kommunal valgret, der i 1907 blev udvidet til stemmeret til Stortinget og nu i 1910 var blevet udvidet til almindelig valgret til kommunalvalg. (De norske kvinder fik almindelig valgret til Stortinget i 1913). De mente også, at det var en fordel at fortsætte samarbejdet med den borgerlige kvindebevægelse. I diskussionen om kvindevalgretten blev den internationale konference nærmest taget som et gidsel for stemmeretsdebatten blandt de forskellige fraktioner af socialistiske kvinder i England. ILP og “Fabianerne” gik ind for privilegeret valgret, mens en overvejende del af The Social Democratic Party, som bl.a. Dora Montefiora tilhørte, gik ind for almindelig kvindevalgret. Margaret Mac Do-

nald, en anden fremtrædende kvinde fra ILP, tilsluttede sig den privilegerede valgret.³⁹

Resten af konferencens deltagere var uenige i dette synspunkt, og Clara Zetkins resolution blev vedtaget med stort flertal.

Den anden del af resolutionen om kvinders valgret kunne alle tilslutte sig:

“I Forstaaelse med Proletariatets klassebevidste politiske og faglige Organisationer foranstalter de socialistiske Kvinder i alle Lande hvert Aar en Kvindedag, som i første Linie har Agitation for Kvindernes valgret til Formaal. Fordringen maa belyses i sin sammenhæng med hele Kvindespørgsmaalet, i overensstemmelse med den socialistiske Opfattelse. Kvindedagen maa have en international Karakter og forberedes omhyggeligt.”⁴⁰

Samfundets Forsorg for Moder og Barn

Diskussion om valgretten blev først afsluttet til frokost d. 27. august, så der var ikke så meget tid til debat af næste punkt på dagsordenen om “Samfundets Forsorg for Moder og Barn” (forsorg skal her forstås som omsorg). To temaer kom til at præge debatten. De anmeldte resolutioner om samfundets ansvar for mor og barn og en ny resolution stillet af Henriette Crone om forbuddet mod kvinders natarbejde.

De tyske socialdemokratiske kvinder havde indsendt en omfattende resolution med forslag om forbedringer for mor og barn. Et meget lignede forslag forelå fra den finske delegation. Derudover var der resolutioner fra Womens Labour League og kvindeklubberne fra Stockholm med forslag om sikring af uddannelse til unge mennesker, offentlig lægebehandling og sygepleje, offentlig støtte til enker med ansvar for børn og offentlig støtte til ugifte og enlige mødre. Disse forslag indgik i en eller anden form i den tyske resolution. En gruppe danske fagforeningskvinder havde indsendt en resolution, der krævede hjemmearbejdet afskaffet ved lov. Dette punkt var også indeholdt i den tyske resolution, så danskerne trak resolutionen tilbage.⁴¹

Under temaet var der bl.a. indlæg fra den danske delegerede Camilla Nielsen (kommunalbestyrelsesmedlem på Frederiksberg) om enkeforsørgelse, og Elisabeth Mac argumenterede for en lov om obligatoriske ydelser til kvinder under barsel uden fattighjælpsvirkning og udbetaling fra et andet sted end fattigkontoret.

Den tyske resolution blev enstemmigt vedtaget med en generel indledning fra de britiske kvinder om samfundets pligt til at forsørge svangre, barselskvinder, småbørn og skolebørn.

Resolutionen er interessant, fordi den i et ambitiøst reformprogram samlede de krav, som de socialistiske kvinder stillede til et socialistisk samfund i en international sammenhæng. En del af kravene var tidligere diskuteret i internationale fora om arbejderbeskyttelseslovgivning, på kvindekonferencer og på politiske og faglige arbejderbevægelseskonferencer.⁴² Mange af kravene kom i det 20. århundrede til at indgå i ILOs konventioner, i de socialistiske partiers programmer og efter 1945 som reformer i industrilandenenes velfærdsstater. Særlig de nordiske velfærdsstater har (med forskellig intensitet) indført reformkravene fra 1910, der støtter kvindernes ligestilling i familien, på arbejdsmarkedet og i samfundet.

Resolutionen var inddelt i fem punkter med krav til stat og kommune om social omsorg for mor og barn og refereres her i hovedpunkter:

1. Arbejderbeskyttelseslovgivningen skulle sikre: 8 timers arbejdsdag for kvindelige arbejdere over 18 år, 6 timers arbejdsdag for unge mellem 14-18 år og forbud mod arbejde for børn under 14 år. Forbud mod arbejde og arbejdsmetoder, der kunne skade kvinders og børns sundhed. Gravides ret til at standse med at arbejde 8 uger før forventet fødsel, samt forbud mod at arbejde 8 uger efter fødslen. (Et punkt om oprettelse af ammestuer på fabrikker udgik af resolutionen).
2. En obligatorisk syge- og moderskabsforsikring, der sikrer kvinderne økonomisk 8 uger før fødslen og 8-13 uger efter fødslen. Understøttelsen skulle være på en gennemsnitlig

REGNSKAB	
for	
Den internationale Kvindekonference	
den 26. og 27. August 1910.	
INDTÆGT.	
Bidrag fra 16 Foreninger	270.00
Billetsalg til Mødet i Grundtvigs Hus den 26. August (963 Adgangskort à 25 Øre)	240.75
Tilskud fra Socialdemokratisk Forbund	303.16
	<hr/>
	813.91
UDGIFT.	
Trykning af Kantate og Adgangskort	11.00
Assistance, Blomster, Naale o. s. v.	75.80
Udgift ved Mødet i Grundtvigs Hus	55.76
* * * Festen for de Delegerede	595.90
Annoncer	75.45
	<hr/>
	813.91
Hildora Mouritzen,	
Kasserske.	
Regnskabet revideret og fundet rigtigt den 11. December 1910.	
Gudrun Bodø. Henriette Crone. Marie Christensen. Anna Jensen. Louise Jensen. Elisabeth Mac.	

Regnskab for Den internationale Kvindekonference. Hovedparten af budgettet blev dækket af Socialdemokratisk Forbund, 13 kvindefagforeninger og 3 socialdemokratiske kvindeforeninger. Socialdemokratiets arkiv, Arbejdermuseet & ABA.

dagløn. Alle kvinder, dvs. ikke kun fabriksarbejdere, som arbejderbeskyttelsesloven omfattede, men også landarbejderkvinder, hjemmearbejdere, tjenestepiger og kvinder, hvis familieindtægt var mindre end et vist beløb, skulle være omfattet. Offentlig finansieret jordmørhjælp og lægebehandling, samt pleje i hjemmet for barselskvinder.

3. Kommunerne skulle oprette fødeklinikker, opholdssteder for barselskvinder, etablering af pleje af barselskvinder i hjemmet (husmorfløser) og tilbud om bakteriefri mælk til spæde børn.

4. Staten skulle yde tilskud til kommunerne, så de kunne opfylde forpligtelsen om syge- og moderskabsforsikring. Oplysning til mødre om den rette pleje og ernæring af det spæde barn.

5. For børnene skulle der være gratis, konfessionsløs undervisning. Der skulle oprettes daginstitutioner for førskolebørn, og skole-

hjem for forældreløse børn, der også tog sig af børnene i ferien. Der skulle indføres gratis skolebespisning, feriekolonier og oprettes svømme- og gymnastikhaller samt skolehaver. For at styrke sundheden skulle der ansættes skolelæger og skoletandlæger samt oprettes sanatorier og skovskoler for sygelige og svage børn.⁴³

For at sætte resolutionen i relief kan et enkelt element fra den danske udvikling trækkes frem: Omsorg for arbejdende gravide og barselskvinder. Først i 1960 fik *alle* kvindelige sygekassemedlemmer, der var lønarbejdere (og ikke kun kvinder, der arbejdede under Fabrikksloven) ret til barselsorlov og dagpenge i 14 uger i forbindelse med svangerskab og fødsel dog tidligst 8 uger før fødslen. Jordermorhjælp og lægebehandling samt ophold på hospitalet i forbindelse med fødslen blev også gratis. I 1972 kom loven til at omfatte alle kvindelige lønmodtagere, men først i 1980 blev barselsorloven med dagpenge udvidet til at omfatte 4 uger før fødslen og 14 uger efter fødslen!⁴⁴

Forbud mod kvinders natarbejde

Det andet diskussionstema om natarbejdsforbuddet, som nærmest fik konferencen til at gå i opløsning, blev forelagt af Henriette Crone, formand for De kvindelige Trykkeriarbejdere og medlem af Borgerrepræsentationen i København.⁴⁵ Resolutionen tog udgangspunkt i kvindens situation under den kapitalistiske produktionsmåde, som havde tvunget arbejderkvinden ind på arbejdsmarkedet. Kun ved økonomisk ligestilling ville hun kunne ligestilles med manden. På ét punkt måtte der dog en særlig beskyttelse til for kvinden, og det var under graviditet og barsel, og her opfordrede gruppen det internationale Socialdemokrati til at sætte hårdt ind. Derimod krævede resolutionen:

“Konferencen udtaler sig derimod bestemt mod Undtagelseslove, der stiller Kvinden ugunstigere end Manden i Kampen for Brødet, hvorved

Kvindens økonomiske Selvhævdelse vanskelig-gøres. Som en anden saadan Undtagelseslov betragter Konferencen Forbuddet mod Natarbejde for voksne Kvinder, naar det ikke samtidig følges af et Forbud mod Mænds Natarbejde.

Konferencen opfordrer derfor det internationale Socialdemokrati til at sætte al Kraft ind paa gennemførelse af Programpunktet om Forbud mod Natarbejde for *saavel* Mænd som Kvinder.”

Forbuddet mod natarbejde kun for kvinder repræsenterede en diskussion, der gik på tværs af mange gruppers interesser: mellem mænd og kvinder, mellem den socialistiske og borgerlige kvindebevægelse, mellem de faglige og politiske socialistiske kvinder og internt i den nationale og internationale socialistiske bevægelse.⁴⁶

På II Internationales 3. kongres i Zürich i 1893 var der efter lange diskussioner blevet vedtaget en resolution, der gik ind for et særskilt forbud mod kvinders natarbejde. Resolution, som var et kompromis, krævede særlig beskyttelseslovgivning for den kvindelige arbejder i sin egenskab af mor, men kom også til at indeholde et krav for “lige løn for lige arbejde”.⁴⁷ Clara Zetkin og andre ledende socialdemokraters holdning var, at både mænd og kvinder i det kapitalistiske samfund blev udsat for kapitalens udbytning, men begge køn havde ret til at være lønarbejdere også i industrien. De fleste arbejderfamilier havde brug for begge forældres indtægter for at kunne forsørge familien, men kvinder havde i deres rolle som mødre også krav på en særlig beskyttelse. Derfor krævede resolutionen 8 timers arbejdsdag, beskyttelse af kvinden i forbindelse med graviditet og de første uger efter barnets fødsel sammen med natarbejdsforbuddet. Tidligere havde kravet været natarbejdsforbud for begge køn. Kravene ramte derfor lige ind i diskussionen om mænds og kvinders ligestilling på arbejdsmarkedet, hvor mændene beskyldte kvinderne for beskidt konkurrence, fordi de med deres lavere løn udkonkurrede mændene på mange arbejdsområder, når ny teknologi og kvinder erstattede dem på fabrikkerne. Problemstillingen om kønsarbejds-

delingen var også i spil for mændene. For de kvindelige arbejdere ville natarbejdsforbuddet betyde, at de mistede deres arbejde og dermed stod dårligere i konkurrencen med mændene om arbejdspladserne. De socialistiske partiers opfattelse om forbud mod kvinders natarbejde og ligeløn for lige arbejde blev fastholdt de næste årtier. Så Henriette Crones resolution var som at træde ind i et mineret område.

En anden skillelinje i diskussionen om natarbejdsforbuddet gik mellem den socialistiske og den borgerlige kvindebevægelse både i Danmark og internationalt. Den borgerlige kvindebevægelse vægtede ligestillingen mellem mænd og kvinder højest og mente, at en særlig beskyttelseslovgivning for kvinder udover i forbindelse med graviditet og barsel, ville stille kvinderne dårligere end mændene.⁴⁸ Store dele af den socialistiske kvindebevægelse lagde både i denne sag og i stemmeretskampen skarp afstand til borgerskabets kvinder og den borgerlige kvindebevægelse. Arbejderklassens kvinder og mænd stod sammen solidarisk i proletariatets kamp for et socialistisk samfund, men i resolutionen om at forbuddet mod natarbejdet skulle gælde både mænd og kvinder, blev klasse og køn problematikken igen sat på dagsordenen.

Henriette Crone fremlagde i skarpe vendinger resolutionen, som Nina Bang gik imod. I *Berlingske Tidendes* citat med ordene:

“Fru Nina Bang beklagede, at Forsamlingen skulde være Vidne til en Divergens indenfor den danske Delegation, men hun maatte bestemt tage afstand fra Frøken Crone og kunne ikke tilraade Resolutionen.”

Clara Zetkin skrev i referatet i *Die Gleichheit*, at i Danmark såvel som i Sverige var det socialdemokratiske parti i den pinagtige situation, at der fandtes grupper af kvinder fra fagforeningerne, der stadig gik imod forbuddet. Men hun håbede, at det ved forhandlinger snarligt blev muligt at overbevise modstanderne om, at deres modstand mod forbuddet var forkert.⁴⁹ Herefter meldte et stort antal talere sig. Ifølge avisreferaterne blev der nærmest tu-

multagtige tilstande. Clara Zetkin og Nina Bang forsøgte at kalde til orden. Der var usikkerhed om afstemningerne, og konferencetiden var ved at løbe ud. Selv om der stadig var 17 talere på talerlisten, valgte Clara Zetkin at skære igennem og sætte resolutionen til afstemning. Den blev nedstemt af samtlige delegerede undtaget en stor del af den danske og svenske delegation.⁵⁰

Afslutning på konferencen

Efter dette stormvejr udsatte Clara Zetkin konferencens afslutning en time og dermed også festmiddagen, som skulle indtages på restaurant Nimb ved Tivoli. Der var stadig nogle resolutioner tilbage, der ikke hørte under de tidligere dagsordenspunkter samt nogle organisatoriske forhold, der skulle tages beslutning om. Den østrigske delegerede Fru Freundlich fik vedtaget en resolution for kamp mod fordyrelsen af arbejdernes leveomkostninger, hvor arbejderkvinder blev opfordret til at støtte deres mænd i kampen for højere løn og at støtte oprettelsen af kooperative forretninger. Flere resolutioner og forslag vandt tilslutning, bl.a. om enkeforsikring og hjælp til arbejdsløse kvinder. Andre forslag handlede om agitation over for arbejderkvinder om at tilslutte sig den socialistiske bevægelse og fagforeningerne, samt om bevægelsens støtte til arbejderkvindeorganisationerne. Et forslag fra Almindelig Kvindeklub i Stockholm lød:

“Konferencen erklærer: Alle politiske og faglige kvindeorganisationer saavel som de kvindeblade, der tjener det særlige Oplysningsarbejde blandt Kvinderne, har, for saa vidt de staar paa Klassekampens Grund, Ret til Socialdemokratiets materielle og moralske Understøttelse”.

Et sådant forslag må have været vand på de danske socialdemokratiske kvinders mølle. Et andet forslag fra den svenske kvindeklub, der opfordrede konferencen til at tage stilling til, om socialistiske kvindeorganisationer var de bedste til at agitere over for kvinderne om til-

slutning til den socialistiske ide, blev udskudt til næste konference. Diskussionen om selvstændige socialdemokratiske kvindeorganisationer var også et tema i andre lande.

Clara Zetkin blev igen valgt som sekretær for de socialistiske kvinders internationale sekretariat, og det besluttedes at holde den næste kvindekonference i Wien i 1913, samt at der blev nedsat en komite til forberedelse af næste konference. Komiteen bestod af delegerede fra Tyskland og Østrig og holdt et møde d. 3. september, hvor køreplanen for planlægningen af næste konference blev besluttet.⁵¹

Trods tidspresset blev konferencen sluttet af med et par socialistiske sange, takketalere til arrangørerne Clara Zetkin, Elisabeth Mac og Nina Bang og fælles fotografering inden forsamlingen tog på Nimb for at spise middag.

Det var de socialdemokratiske kvinder og kvindelige fagforeninger, der var værter ved middagen. I alt 16 faglige og politiske foreninger havde i forhold til antallet af kvindelige medlemmer bidraget til konferencens afholdelse.⁵² Formanden for Københavns Tjenestepige forening Marie Christensen får her ordet til den selskabelige afslutning på konferencen d.27. august:

“I Hurtighed afsluttedes Konferencen med gode Ønsker og Fotografering midt i Forvirringen, og man maatte skynde sig til Selskabsmiddagen hos Nimb, de fleste Delegerede maatte møde, som de var, der blev ikke Tid til at tage hjem til Omklædning, uagtet Middagen var rykket 1 Time tilbage.

Vi samledes i pragtfulde, dejlige Selskabslokaler, og efter en halv Times Samvær gik vi til Bords i en festlig belyst spisesal. Der var ca. 150 Deltagere, heraf ca. 20 indbudte Gæster.

Middagen bestod af: Kylling i Vol au vent, Rødvin, Kalveryg med Sauce italienne, is a la Kongres, Madeira.

Alle var trætte og sultne, saa nogen Højtidsstemning blev der ikke Tale om, nogle smaa Høflighedstaler blev holdt for Præsidenten Fru Zetkin, Hr. Stauning, Fru Mac og Fru Nina Bang. Ca. Kl 1 skiltes Selskabet efter en fornøjelig og hyggelig Sammenkomst.”⁵³

Kvindemødet i Grundtvigs Hus

Om aftenen på konferencens første dag d. 26. august var der blevet holdt et stort internationalt kvindemøde i Grundtvigs hus i Studiestræde. Bag mødet stod de socialdemokratiske kvinder og fagbevægelsens kvinder. Både mænd og kvinder var velkomne, og adgangskort kunne købes til 25 øre stykket på Socialdemokratisk Forbunds kontor i Rømersgade 22. Der blev i alt solgt 963 adgangskort. 12 prominente og kendte talere fra den internationale socialistiske kvindebevægelse fortalte om de kampe og sejre, som de socialistiske kvinder og arbejderbevægelsen havde oplevet i deres respektive lande.⁵⁴

Henriette Crone indledte mødet med nogle ord om fattigdommens internationale forbandelse og gav derefter ordet videre til Clara Zetkin. Nina Bang oversatte fra tysk til dansk og Reinholdt Mac (Elisabeth Macs mand) oversatte fra engelsk til dansk. Det var de ledende kvinder i den internationale socialistiske kvindebevægelse, der talte. Der er ikke helt sammenfald mellem annoncen i Socialdemokraten før mødet og referatet, men blandt andre talte: Emma Ihrer, Tyskland, Adelheid Popp, Østrig, Marie Walther, Schweiz, Dora Montefiora, England, May Wood Simons, USA og Angelica Balabanoff, Italien. Størst bifald vakte (hvis man skal tro referaterne) konferencens smukkeste og mest overbevisende taler: Alexandra Kollontaj, Rusland. Hendes tale gjorde et stort indtryk på tilhørerne, bl.a. på *Politikens* reporter, der beskrev publikums reaktion:

“Da Frøkenen tav, lød der et Bifald saa voldsomt, som var det selve Zar-tronen, der styrtede i grus. Og over den unge Kvindes dejlige Ansigt, der nu glødede af bevægelse, gled der et Smil saa vidunderligt som den Frihedens Sol, det russiske Folk bløder for at tilkæmpe sig”.

Efter endnu et par overbevisende talere sluttede Elisabeth Mac mødet af med et leve for det internationale Socialdemokrati. Mødet havde varet 2½ time, men som reporteren skriver “Tiden var svunden som korte Minutter. Mille. Kollontaj havde gjort dem uforglemmelige!”

Alexandra Kollontaj (1872-1952) russisk socialist, forfatter og agitator, repræsenterede de russiske arbejderkvinder på kvindekongressen i København. Hun var fra 1908-17 i eksil i bl.a. Tyskland, hvor hun arbejdede tæt sammen med Clara Zetkin. Alexandra Kollontaj holdt taler flere gange i København og begejstrede både publikum og presse. Foto: Arbejdermuseet & ABA.

Afslutning

Den socialistiske kvindekongress var en kæmpe manifestation for de danske socialdemokratiske og fagligt organiserede arbejderkvinder. Udertil var Danmark blevet sat på den socialistiske kvindebevægelses verdenskort. De var blevet en formaliseret del af et internationalt netværk⁵⁵ og diskussionerne om, hvordan arbejderkvindernes forhold kunne forbedres. Kontakten til netværket blev fastholdt ved, at der i hvert fald i de første år blev sendt rapporter til *Die Gleichheit*.⁵⁶ Indertil blev der også sat fokus på arbejderkvindernes betydning og rolle i den danske arbejderbevægelse. Fra 1911 til 1917 blev der sammen med de andre lande i den socialistiske kvindebevægelse holdt en international kvindedag. Ikke nødvendigvis på samme dag, men den

blev holdt. I de første år med agitation for kvinders stemmeret.⁵⁷

Selv om konferencen viste en del uenighed på kryds og tværs af de socialistiske kvindegrupperinger i medlemslandene, viste resolutionerne dog også en enighed om, at kvinderne ville arbejde for en fælles politik til forbedring af arbejderkvindernes forhold på arbejdsmarkedet og politisk. Et storstilet program, der kom til at sætte dagsordenen i resten af århundredet både i de nationale politiske og faglige fora og i de internationale, herunder ILO og efter 2. verdenskrig i FN.

I 1914 brød 1. verdenskrig ud. Kravet om fred og stop for krigshandlinger blev det altoverskyggende tema. II Internationale blev opløst og Clara Zetkin valgte efter revolutionen i Rusland at melde sig ind i det tyske kommunistiske parti og brugte resten af sine år til at opbygge en ny socialistisk kvindebevægelse inden for den kommunistiske III Internationale.

Beslutningen om at holde en international kvindedag har fået en stor betydning for den internationale kvindebevægelse. Navnlig efter den nye kvindebevægelses gennembrud i starten af 1970'erne og FN's beslutning i 1975 om at gøre 8. marts til international kvindedag er dagen blevet brugt til at sætte fokus på kvinders forhold over hele verden. I 2010 i 100-året for vedtagelsen blev dagen også markeret i Danmark.⁵⁸ I København blev der arrangeret konferencer, møder og flere demonstrationer både af arbejderbevægelsen og kvindeorganisationerne. Hos arbejderbevægelsens talere var dagens krav i 2010: Lige løn – lige ret – lige vilkår, hvad venter vi på? Den internationale kvindedag er blevet et anerkendt redskab til at sætte fokus på kvinders problemer over hele verden.

Noter

1. Arbejdernes Forsamlingsbygning blev jævnet med jorden i 2007 og ligger nu hen som byggetomt. Husets historie er fortalt af Dorte Ellesøe Hansen: Den gamle kasse og "Ungeren", s. 37-51, *Årbog 2007, Arbejdermuseet og ABA*, Kbh. 2008.

2. Om de første 8. marts dage i Danmark 1911-1917 se www.aba.dk > 8. marts i 100 år.

3. International kvindekongres, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA. Korrespondance: Clara Zetkin, kasse 29A, Thorvald Staunings arkiv, ABA.
4. Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/si-online/frauen-intro-dt.html>. Her findes materiale fra alle de internationale socialistiske kvindekongresser.
5. *Die Gleichheit* findes på ABA i original og på mikrofilm i perioden 1892-1916.
6. Christel Wickert, Kvinder, valgret og fred, s. 14-28, *Arbejderhistorie* nr 29, 1987.
7. Ulla Wikander, *Feminism, Familj och medborgerskap. Debatter på internationella kongresser om nat-arbetsförbud för kvinnor 1889-1919*. Stockholm 2006.
8. Gisela Notz, Clara Zetkin und die internationale sozialistische Frauenbewegung, s. 9-21 i Ulla Plener (red.): *Clara Zetkin in ihrer Zeit: neue Fakten, Erkenntnisse, Wertungen: Material des Kolloquiums anlässlich ihres 150. Geburtstages am 6. Juli 2007 in Berlin*, Berlin 2008,
9. *Berichte an die 2. Internationale Konferenz sozialistischer Frauen*, Stuttgart 1910 s. 46-50.
10. Knud Knudsen et al., *Kampen for en bedre tilværelse*, Kbh 1991, s. 99.
11. Det er ikke muligt at opgøre organisationsprocenten, fordi tallene er meget usikre. Se Kirsten Geertsen, *Arbejderkvinder i Danmark 1914-1924*, Kbh. 1977, s. 60
12. Drude Dahlerup, Kvinders organisering i det danske Socialdemokrati 1908-69, s. 5-35, *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie*, nr. 13, 1979. s. 8-9.
13. Karen Kræmer, *Dagligdagens kvinder*, Kbh. 1990 s. 10-13; Toni Liversage, *At erobre ordet*, Kbh. 1980, s. 115 ff.
14. Se mere om den tidlige organisering af de socialdemokratiske kvinder i Drude Dahlerup, 1979, op.cit. Argumentationen ligner meget den, som de tyske kvinder brugte i forhold til deres partiledelse.
15. Gisela Notz, 2008, op.cit.
16. Det følgende bygger på korrespondance mellem Clara Zetkin og Th. Stauning 19.1.1910-5.8.1910, ks 29A, Staunings arkiv, ABA. Clara Zetkins breve er oversat til dansk, og det er denne oversættelse, der refereres. Clara Zetkins originale breve kan læses på www.aba.dk > Kvindekongressen i Kbh. 1910.
17. Se f.eks. korrespondancen mellem Clara Zetkin og de svenske socialdemokratiske kvinder: Um die internationale sozialistische Frauenbewegung. Sieben Briefe an Mitstreiter in Schweden 1906-1914, s. 181-193, i Ulla Plener: *Clara Zetkin in ihrer Zeit*, Berlin 2007.
18. Det har ikke været muligt at finde en kilde til udnævnelsen af komiteen, så det vides ikke om der var flere i arrangørgruppen ud over Elisabeth Mac og Nina Bang
19. Afsnittet bygger blandt andet på breve fra Elisabeth Mac og Stauning til de kvindelige fagforeninger og de socialdemokratiske foreninger 4.7-6.8 1910, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA.
20. Clara Zetkin havde sendt endelig dagsorden d. 4.6. Denne omtales i *Tjenestepigernes blad* nr. 12, 15. juli 1910 af formanden Marie Christensen.
21. Forhandlingsprotokol 1.7.1910, Kvindeligt Arbejderforbunds arkiv, ABA.
22. *Tjenestepigernes blad* nr. 16, 15.8.1910, s. 80.
23. *Typograf-Tidende*, nr 35, 1910, s. 145.
24. Anna-Birte Ravn, "Lagging Far Behind All Civilized Nations", s. 210-234, i Ulla Wikander, Alice Kessler-Harris and Jane Lewis (red.): *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States and Australia, 1880-1920*, Illinois, 1995.
25. *Tjenestepigernes Blad*, nr. 12, 1910, s. 60; *Typograf-Tidende* nr. 34, 1910, s. 140-141; *Socialdemokraten* 18.8.1910.
26. Alexandra Kollontaj: *Jeg har levet mange liv*. Kbh. 1986. s. 155-166. Det følgende bygger på dette afsnit.
27. Beskrivelsen af konferencen bygger på flg kilder: Udklipsbog med avisreferater kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA; *Die Gleichheit*, nr 25 s.387- 389, 1910, Vorwärts 27.-28. august 1910. <http://library.fes.de/si-online/frauen-intro-dt.html>, Aleksandra Kollontaj, 1986, op. cit. s. 157-58. Referaterne divergerer på en del punkter både ved faktuelle og meningsprægede oplysninger. Referenterne foretog alt efter opgave og baggrund sine valg i beskrivelsen af, hvad de oplevede.
28. Antallet er delegerede er uklart, herom senere.
29. Citat fra *Socialdemokraten* 27.8.1910. Scrapbog s. 15, kasse 770 Socialdemokratiets arkiv, ABA. Referaterne er meget forskellige og lægger vægt på forskellige dele i talerne.
30. Scrapbog, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA og *Die Gleichheit* s. 387, 1910.
31. På www.ABA.dk > Kvindekongressen i Kbh. 1910 findes lister over de identificerede deltagere.
32. *Berichte an die Zweite Internationale Konferenz sozialistischer Frauen zu Kopenhagen am 26. und 27. August 1910*. Druch von Paul Singer in Stuttgart, Stuttgart 1910.
33. *Resolutionen und Beschlüsse der Zweiten Internationalen Frauenkonferenz zu Kopenhagen*. "Die Zweite Internationale Konferenz Sozialistischer Frauen zu Kopenhagen, in *Die Gleichheit* nr 25, 1910 s. 387-389. På <http://library.fes.de/si-online/frauen-intro-dt.html>.
34. Op.cit.
35. Ulla Wikander, 2006. s. 285-295 gives en analyse og beretning om de socialistiske kvindekongresser i 1907 og 1910.
36. Resolutioner til dagsordenen, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA.

37. *Die Gleichheit*, 1910, op.cit., 3. *Beilage des "Vorwärts"*, Berliner Volksblatt. Sondag, 28. August 1910, på <http://library.fes.de/si-online/frauen-intro-dt.html>.
38. Resolutioner til dagsordenen, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA.
39. Karen Hunt: "The Immense Meaning of it All", s. 22-42, *Socialist History* 17, 2000.
40. Resolutioner til dagsordenen op.cit. Om 8. marts historie se www.aba.dk > 8. marts i 100 år.
41. Resolutioner til dagsordenen op.cit.
42. Ulla Wikander, 2006. Bogen er et omfattende studie i periodens internationale arbejderbevægelses-, kvindebevægelses- og arbejderbeskyttelseskonferencer. Omdrejningspunktet er forbuddet mod kvinders natarbejde, men bogen behandler også alle andre relevante temaer fra kongresserne, som omhandler mænds og kvinders ligestilling i samfundet, på arbejdsmarkedet, arbejderbeskyttelse og samfundets ansvar for borgerne, dvs velfærdsstatskrav.
43. Resolutioner til dagsordenen op.cit.
44. Anette Eklund Hansen: Arbejderkvindernes holdning til den første lovgivning om barselsorlov 1901-1913, s. 34-40, i *ABAs Årsskrift 2001*, Kbh. 2002, s. 34-40 og samme forfatter: www.aba.dk > Barselsorlovens historie i 100 år. Anette Borchorst, *Køn, magt og beslutninger. Politiske forhandlinger om barselsorlov 1901-2002*. Århus 2003.
45. Underskriverne af resolutionen kan bl.a. identificeres som bestyrelsesmedlemmer fra De kvindelige Trykkeriarbejdere, Kvindeligt Arbejderforbund, Tjenestepigeforeningen, Damekonfektionssyeresker, samt socialdemokratiske foreninger. Resolutioner til dagsordenen op.cit.
46. Forbuddet mod natarbejde er udførligt behandlet i Ulla Wikander, Alice Kessler-Harris and Jane Lewis (red), 1995, hvor Anna-Birte Ravn har skrevet om den danske debat, samt i Ulla Wikander, 2006.
47. Ulla Wikander, "Some Kept the Flag of Feminist Demands waving" i Ulla Wikander, 1995, s. 36-42.
48. Anna-Birte Ravn: "Lagging Far behind All Civilized Nations" in Ulla Wikander, 1995, s 210-234.
49. Scrapbog s. 109, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA, og *Die Gleichheit* s. 388-89, 1910.
50. I Sverige var natarbejdsforbuddet for kvinder blevet indført 1. januar 1910. Allerede efter et år kunne de svenske kvinder fortælle om mange fyringer, og at faget fremover ville være lukket for kvinder. Inge Ejning og Anni Hentze: *Henriette Crone*, upub. RUC 1995, s. 60.
51. *Die Gleichheit* s. 387-89. 1910. Referat fra Konferencen og *Resolutionen und Beschlüsse der Zweiten Internationalen Frauenkonferenz zu Kopenhagen* på <http://library.fes.de/si-online/frauen-intro-dt.html>; Resolutioner til dagsorden, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA.
52. Regnskab for kvindekonferencen. Hildora Mouritzen var kassererske. Ud af et regnskab på 813,91 kr. kostede festen på Nimb 595,90 kr., kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA.
53. *Tjenestepigernes Blad*, 1.9.1910 nr. 18, s. 88.
54. Afsnittet bygger på referater fra Scrapbog, s. 4, 15 og 61, samt regnskaber, kasse 770, Socialdemokratiets arkiv, ABA.
55. Nogle danske socialistiske kvinder har formodentlig haft kontakt med kvinder fra andre lande, bl.a. gennem stemmeretskampen, men der findes meget få oplysninger i litteraturen om kvindernes internationale kontakter.
56. Christl Wickert, 1987, op.cit. s. 20ff
57. Se www.aba.dk > 8. marts og Christl Wickert, 1987, op.cit.
58. <http://www.8marts2010.dk/>

Abstract

Anette Eklund Hansen: The socialist women's conference in Copenhagen in 1910. Arbejderhistorie 2/2010 pp. 8-28.

The socialist women's second international conference was held in Copenhagen in 1910. On the agenda were the establishment of networks, the fight for women's suffrage and social protection and provision for motherhood and infants. The conference culminated with a series of resolutions covering these key topics. The peace theme was also brought forward as a responsibility for working women. Most well-known is the decision to have an annual international women's day. The article describes the preparation, course and impact of the conference for the Danish working women's movement. Furthermore, the analysis includes the most significant discussions held amongst socialist women at the time, which includes women's suffrage, welfare reforms for mother and child, and the establishment of special protection for working women by banning nightshifts.

Anette Eklund Hansen
Leder af Biblioteket, cand.mag.
Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv
Nørrebrogade 66D, 2200 København N
Email: aeh@arbejdermuseet.dk